

تعیین عرصه و حریم محوطه سومری شهرستان لالی، استان خوزستان

دکتر حسن درخشی

گروه باستان شناسی، دانشکده علوم انسانی، واحد شوستر دانشگاه آزاد اسلامی، شوستر، ایران

دکتر علی حقیقت

عضو هیات علمی موسسه غیر انتفاعی گلستان

مصیب خراسانی

دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان شناسی موسسه غیر انتفاعی گلستان

mosayeb.Khorasani@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۵/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۶/۲۸)

چکیده

شهرستان لالی در بخش شمالی استان خوزستان قرار دارد. این منطقه از لحاظ تیپولوژی از دو بخش کوهستانی و دشت‌های میان‌کوهی تشکیل شده است. منطقه فوق با وجود اینکه از دیرباز تاکنون مورد توجه جوامع انسانی بوده است ولی تا همین دهه اخیر به نسبت سایر مناطق استان کمتر مورد توجه باستان شناسان و مطالعات باستان شناختی قرار گرفته بود، یکی از محوطه‌های مهم شهرستان که در راستای پژوهش کنونی است محوطه سومری است که جهت تعیین عرصه و حریم آن، مورد نقشه‌برداری قرار گرفت، سپس با ارائه مدل‌ها بر طبق نقشه‌های GIS بررسی و در نهایت به قصد نمونه‌برداری شبکه بندی در آن صورت گرفت. بررسی و مقایسه محوطه با سایر محوطه‌های مجاور همزمان و تحلیل مکانی استقرار به منظور کشف رابطه بین مکان استقرار با زیست محیط پیرامون آن همراه سایر عوامل درک جامعی از محوطه بدست آمد. از جمله نتایج بررسی و مقایسه نسبی شواهد و سفالی نشان داد که محوطه بیشترین شباهت و ارتباطات فرهنگی را با محوطه‌های پیرامون دشت خوزستان بویژه از دوره‌های شوشان میانی متاخر تا عیلامی را دارا بوده است.

واژگان کلیدی: شهرستان لالی، بررسی باستان شناسی، محوطه سومری، شواهد سفالی

مقدمه

استان خوزستان از شمال به استان لرستان، از شمال شرقی با استان اصفهان، از شمال غربی با استان ایلام، از شرق و جنوب شرقی با استانهای چهارمحال بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد، از غرب به کشور عراق و از جنوب به استان بوشهر و خلیج فارس محدود است. یکی از مناطق این استان شهرستان لالی است. از منظر پژوهشهای باستان شناسی این منطقه تا دهه اخیر به نسبت سایر مناطق استان کمتر مورد توجه قرار گرفته بود و مطالعات اندک انجام شده، نیز عموماً منتشر نشده است، از این رو مطالعه ما در این بخش (شهرستان لالی) افق روشنی را در زمینه باستان شناسی پیش از تاریخی پیش روی ما قرار می‌دهد. سابقاً چندین محوطه و غار از منطقه لالی متعلق به دوره‌های مختلف توسط پژوهشگرانی همچون گیرشمن (۱۳۳۶)، سرفراز (۱۳۸۳)، پیمانی (۱۳۸۶)، عزیزی (۲۰۰۶)، ولی پور (۱۳۸۹) و نگارنده (۱۳۹۴) شناسایی و کار شده است. در طی مطالعات همین پژوهشگران آثار پیش از تاریخی (سوزیانای میانه و جدید) نیز در این منطقه بدست آمد و اکنون انتظار می‌رود که اطلاعات بیشتری در راستای این تحقیقات منطقه مورد مطالعه و دوره‌های زمانی آن بدست آید. در این تحقیق نیز با بررسی محوطه سومری و تعیین عرصه و حریم آن ارتباط آن را با سایر مناطق مورد ارزیابی قرار گرفت که اکنون بدان می‌پردازیم.

موقعیت جغرافیایی شهرستان لالی

این شهرستان از جنوب به شهرستان مسجدسلیمان، از شرق و جنوب شرقی به شهرستان اندیکا، از جنوب غربی به شهرستان گتوند، از شمال و شمال غربی به سردشت دزفول محدود می‌شود (تصویر ۱). مساحت آن حدود ۱۴۰۰ کیلومتر مربع است. لالی دارای زمستانهای نسبتاً سرد و تابستان‌های گرم و بهاری دلپذیر می‌باشد. این شهرستان دارای دو بخش مرکزی و حتی می‌باشد.

مختصات تپه سومری لالی همراه با پیشینه باستان

شناختی

تپه سومری با مختصات جغرافیایی UTM 39S, 0320889m E, 3575501 m N در شهرستان لالی، بخش مرکزی، و در ابتدای جاده خاکی منطقه تفریحی کنار بی‌ثمره (Konar-e Bisamare) واقع شده است. همچنین محوطه مورد نظر درست در سر سه راهی جاده قدیم و جدید، لالی به مسجدسلیمان و به طور دقیق در کیلومتر ۲ جاده لالی به مسجد سلیمان و در جانب چپ آن قرار دارد (تصاویر ۴-۲). محوطه سومری نخستین بار، توسط سرفراز نام برده شده و ایشان ذکر می‌کند که در فاصله بین شوشتر و مسجدسلیمان در مکانی بنام لالی آثار خط سومری که تعلق آن به ۳۰۰۰ ق.م می‌رسد مشاهده شده است (سرفراز، ۱۳۸۳، ص ۲۳۴). این

محوطه در حال حاضر دارای سه هکتار وسعت می باشد و از یک بخش تراس که بر روی آن پشته‌های قلوه سنگی کوچکی است و بخش دیگر سطح محوطه بصورت صاف و هموار است. در کل محوطه مورد نظر دارای شیب ملایمی بوده و هرچه به طرف شرق می‌رویم از شیب محوطه کاسته می‌شود. ارتفاع محوطه از سطح جاده ۳ متر می باشد.

تشریح روند عرصه و حریم محوطه سومری

انجام پروژه‌ی تعیین عرصه و حریم محوطه سومری، بر مبنای اصول اولیه تعیین عرصه و حریم محوطه‌های باستانی، و تمام موارد رعایت شده است. البته بجای ایجاد گمانه که خود بر تخریب محوطه دامن می‌زند، از روش بررسی پیمایشی و سایر عوامل استفاده گردید بدین منظور نخست با مشاهده عکسهای هوایی قدیمی و وضعیت کنونی محوطه با استفاده از تصاویر گرفته شده از پهباد افق دید ما از عوارض محوطه نمایان گردید سپس محوطه مورد بررسی پیمایشی قرار گرفت و با استفاده از پراکنش داده‌های سطحی حدود نهایی عرصه و حریم محوطه مشخص گردید.

ضمن تعیین محدوده عرصه و حریم، تهیه گزارش آسیب شناسی و مستند نگاری وضع موجود محوطه

سومری نیز مورد بررسی قرار گرفت. در راستای نقشه‌برداری از محوطه سومری و به منظور ترسیم نقشه‌های جغرافیایی که در برنامه Arc GIS صورت گرفت، تهیه نقشه‌های شیب محوطه، توپوگرافی، منحنی میزان، سایه روشن ارتفاعی و دم ارتفاعی ماحصل کار بود. همچنین سطح محوطه به مربعات یکسان فرضی در ابعاد ۵۰×۵۰ متر تفکیک و در مجموع ۷ شبکه در محوطه شماره گذاری گردید و مقادیری داده سفالی بصورت تصادفی از شبکه‌های B1-B2-C1 جمع آوری گردید (تصاویر ۷-۵).

سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS بر روی محوطه سومری

باستان شناسان جهت تبیین و تحلیل مسائل باستان شناسی و شناخت دقیق آنها نیازمند علوم مختلفی می باشند تا به کمک آنها بتوانند چهره‌ی واقعی فرهنگ‌های باستانی را آنچنان که بوده بشناسند، در بین عوامل تاثیرگذار جغرافیا مهمترین پدیده ایست که نسبت به سایر عوامل نقش مهمتر و تعیین کننده‌تری دارد. جغرافیا دارای مفاهیم بسیار گسترده است که مکانها و پدیده های محیطی رادر بر می‌گیرد. تاثیر عناصر و پدیده های جغرافیایی بر انسان و زندگی او فراوان است این تاثیرات را می توان حداقل بر جذب و دفع گروه‌های انسانی نوع و

می‌باشد و محوطه سومری نیز از نظر لندفرم در لندفرم دشت میان کوهی قرار گرفته است (تصویر ۸).

موقعیت مکانی محوطه سومری از نظر ارتفاع از

سطح دریا

همانطور که گفته شد شمال شهرستان لالی دارای پهنه کوهستانی و شامل کوه‌های شیرکوه، کوه چگا، کوه انبار اسپید و کوه گریوه می‌باشد. بلندترین نقطه دشت لالی دارای ارتفاع ۴۹۳ متر از سطح دریا است و محوطه سومری در ارتفاع ۳۷۶ متری از سطح دریا قرار دارد (تصویر ۹).

بررسی محوطه سومری از نظر کاربری اراضی و

پوشش گیاهی

اصولاً هدف از طبقه بندی اراضی را می‌توان تعیین ارزش اراضی از نقطه نظر کشاورزی و آبیاری عنوان کرد. این طبقه بندی‌ها بر اساس عوامل و محدودیت‌هایی همچون قابلیت نفوذ، میزان سنگ ریزه در سطح و داخل خاک، بافت سطحی خاک، عمق موثر خاک، میزان شوری و قابلیت خاک و همچنین عوارض طبیعی نظیر شیب، فرسایش و وضعیت زهکشی می‌باشد (حسین زاده کرمانی، ۱۳۸۹، ص ۱۴۳). از نظر کاربری و پوشش گیاهی اراضی محوطه سومری در منطقه مناسب کشاورزی قرار دارد (تصویر ۱۰).

شکل سکونت‌گاهها، محوطه های استقرار و جابجایی آن، میزان بهره‌وری از منابع طبیعی و جمعیت مشاهده کرد. توجه به این امر که محیط و واقعیت های محیطی از همان آغاز حضور انسان بر پهنه‌ی گیتی نقش بسیار مهم و سازنده‌ای داشته سبب گردیده تا پژوهش های فراوانی با محورهای مشترک باستان شناسی و جغرافیا صورت پذیرد (باورسای، ۱۳۹۳) در این بخش نیز سعی بر آن است تا به بررسی مولفه های موثر در شکل گیری محوطه سومری بپردازیم.

موقعیت مکانی محوطه سومری از نظر لندفرم

زمین شناسان واژه "لندفرم" را برای توضیح مشخصات زمین‌ریختی منطقه به کار می‌برند تعریف آنها از این واژه، سازندها را شامل می‌شود که این سازندها دارای اندازه های متفاوتی بوده و مواد (سنگهای) اولیه ای که برای تولید خاک فراهم می‌کنند گاه یکسان است و گاه نه، مثلاً: پهنه گسلی کوه یا دشت با اینکه همگی لندفرم نامیده می‌شوند ولی در هیچکدام ترکیب مشخصی وجود ندارد. به نظر می‌رسد که کاربرد زمین شناسی واژه "لندفرم" ترکیبی است از رخنمون سطحی با مداخله ساختار یا موقعیت، البته چنین تعریفی برای تحلیل زمین به اندازه کافی دقیق نیست به هر صورت با توجه به نقشه لندفرم شهرستان لالی دارای سازند کوهستانیپ می‌باشد. شدت پهنه‌ی کوهستانی در شمال شهرستان نسبت به سایر بخشهای دیگر بیشتر

بررسی موقعیت محوطه سومری نسبت به درصد شیب منطقه

یکی دیگر از عوامل موثر در کم و کیف پراکندگی محوطه‌های باستانی، نحوه‌ی شیب زمین است. شیب زمین تاثیر بسزایی در سرعت جریان آب، زهکشی، میزان تخریب و فرسایش، نوع پوشش و انتخاب گونه‌ی گیاهی دارد. شیب کم زمین باعث نفوذ بهتر آب شده، ذخیره‌ی رطوبتی خاک را افزایش داده و در دوره‌های کم آبی، این مشکل را رفع می‌کند. از طرف دیگر دامنه تغییرات حرارتی در شیب کم به مراتب کمتر از شیب زیاد بوده و این عامل مهمی در نحوه‌ی رشد پوشش گیاهی به حساب می‌آید. از طرف دیگر شیب زیاد نه تنها باعث جذب حداقلی آبهای سطحی در درون زمین می‌شود بلکه تاثیری منفی در رشد گیاهی دارد (موسوی نیا، ۱۳۹۱، ص ۱۳۲). بر اساس نقشه‌ی شیب شهرستان لالی، محوطه سومری در شیب کمتر از ۱/۵ درصد واقع شده است (نقشه ۹).

جهت شیب حداکثر تغییرات شیب است که بر حسب زاویه بیان می‌شود (عظیمی حسینی، ۱۳۸۹، ص ۶۸). شیب یکی از مهمترین متغیرهای موثر در رشد گیاهان و بالطبع کشاورزی است. تغییر درجه‌ی حرارت در سه نوشیب، یعنی شیبهای که نور خورشید بر آنها نمی‌تابد، بسیار بارز است (گریک، ۱۳۸۸، ص ۳). بدیهی است دامنه‌ای که بیشتر رو به خورشید است، بیشترین مقدار تابش را دریافت می‌کند و بر عکس (باورسای، ۱۳۹۳). با نگاهی به

نقشه شیب شهرستان لالی، می‌توان مشاهده نمود که جهت شیب قرارگیری محوطه سومری به چه صورت است (تصاویر ۱۳-۱۱).

شواهد سفالی محوطه سومری

سفال فراوانترین، ارزانترین، شکننده ترین و متنوع ترین کالای مصنوعی بوده که انسان باستان از دوران نوسنگی به بعد در اختیار داشته است، فراوانترین بدین لحاظ که ماده اولیه آن بدون استثنا در همه جا به فراوانی یافت می‌شود، ارزانترین به این دلیل که تهیه آن مستلزم هزینه ناچیزی بوده و شکننده‌ترین به دلیل طبیعت شکننده آن و سرانجام متنوع ترین چرا که تولید فراوان و مداوم همیشه با دگرگونیها و نوآوریها در شکل و نقش سفال همراه بوده است. از سوی دیگر، سفال به دلایل گوناگون، از جمله تولیدی و صادراتی بودن و کاربرد آن در حمل و نقل کالاهای تجاری بهترین گونه فرهنگی در شناخت اقوام و جوامع به شمار می‌آید. بنابراین سفال را باید نه تنها از جنبه‌های گوناگون بلکه از دیدگاههای متفاوت مورد مطالعه قرار داد (مجیدزاده، ۱۳۷۰).

از این رو ثبت و ضبط مدارک سفالین نیازمند دقت و توجه خاصی است. همچنان که ذکر گردید در راستای تعیین عرصه و حریم مقادیری سفال (با

لحاظ پوشش گیاهی، خاک و آب داشته است همچنین از لحاظ ارتفاع از سطح دریا، شیب و قرارگیری در لندفرم نیز مولفه‌هایی هستند که در شکل‌گیری استقرارگاه و تداوم سکونت ارجحیت دارد. بررسی محیطی و شواهد سفالی محوطه سومری نشان می‌دهد که به احتمال زیاد محوطه به صورت استقرار موقتی در دوران‌های روستانشینی میانه و تاریخی مورد استفاد قرار گرفته است هرچند ارایه چنین نظری برای محوطه مذکور نیازمند کاوش افقی است.

منابع

- باورسای؛ عباس، ۱۳۹۳، نقش مولفه‌های جغرافیایی در شکل‌گیری سکونت‌گاه‌های دوره اشکانی (مطالعه موردی شهرستان آشتیان) اولین کنفرانس ملی جغرافیا، گردشگری، منابع طبیعی و توسعه پایدار، تهران.
- خراسانی، مصیب، ۱۳۹۶، بررسی و تحلیل باستان‌شناختی محوطه سومری شهرستان لالی خوزستان، پایان‌نامه منتشر نشده دانشگاه غیرانتفاعی گلستان.
- حسین زاده کرمانی، محمود؛ ۱۳۸۹، بررسی متغیرهای محیطی و اقلیمی موثر بر گسترش کشت پنبه در استان خراسان رضوی در محیط جی ای اس، دانشگاه سیستان بلوچستان، زابل.
- مجیدزاده، یوسف، ۱۳۷۰، باستان‌شناسی و سفال، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره دوم، صص ۱۴-۴، تهران، مرکز نشر دانشگاهی،

توجه به اینکه داده‌های سطحی از جمله سفال در سطح تپه تقریباً نایاب بود) بصورت تصادفی از محوطه سومری جمع‌آوری گردید (تصویر ۱۴) که شامل قطعاتی از کاسه‌هایی با کف صاف و زاویه دار، کاسه‌های با کف برآمده و ساغرهای ته‌دکمه-ای بودند که از نظر زمانی و براساس مقایسه تطبیقی متعلق به دوره شوشان میانی متاخر و عیلامی بودند.

نتیجه‌گیری

شرایط جغرافیایی و محیطی از عوامل اصلی و اولیه در شکل‌گیری و گسترش سکونت‌گاه‌های انسانی می‌باشند. عوامل و مولفه‌هایی نظیر دوری و نزدیکی به منابع آبی، ارتفاع از سطح دریا، لندفرم، شیب، جهت شیب، نوع خاک و زمین‌شناسی منطقه، دما، میزان بارش، میزان تبخیر آب و ... به صورت مستقیم و غیر مستقیم یک منطقه را برای جذب جوامع بشری مناسب می‌کند. در این میان برخی از مولفه‌های دوری و نزدیکی به منابع آبی، پوشش گیاهی، لندفرم، شیب، جهت شیب و ارتفاع از سطح دریا نسبت به دیگر مولفه‌ها از اهمیت بیشتری برخوردارند. در این پروژه، عرصه و حریم محوطه بر اساس تصاویر هوایی و بررسی‌های پیمایشی مشخص گردید و اینکه از منظر انتخاب مکان‌گزینی توسط جوامع انسانی باید گفت که یک محوطه و پیرامون آن بایستی شرایط مناسبی از

- مقدم. عباس، ۱۳۸۵، بررسی های باستان شناختی میان آب شوشتر، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور
- عزیزی خرائقی، حسین و همکاران، ۲۰۰۶، آثاری از شوشان میانه در تپه نرگسی شمال غرب خوزستان، نشر انسان شناسی و فرهنگ، صص ۱-۱۰
<http://anthropology.ir/article/8370.html>
- عظیمی، حسین، محمد و همکاران، ۱۳۸۹ کاربرد GIS در مکان یابی، تهران، انتشارات مهرگان قلم.
- موسوی نیا، سید مهدی؛ ۱۳۹۱، تحلیل باستان شناختی محوطه های شهرستان خمین، مجله باستان شناسی، شماره ۶، صص ۱۱۲-۱۲۰.
- گیرشمن، رومن، ۱۳۳۶، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- ولی پور، حمیدرضا؛ ۱۳۹۰، گزارش فصل دوم کاوش در محوطه کلانتر، کاوش نجات بخشی حوزه آبگیر سد گتوندعلیا، آرشیو پژوهشکده باستان شناسی (منتشر نشده).



تصویر ۳) نمای شمالی از محوطه سومری-نگارنده ۱۳۹۶



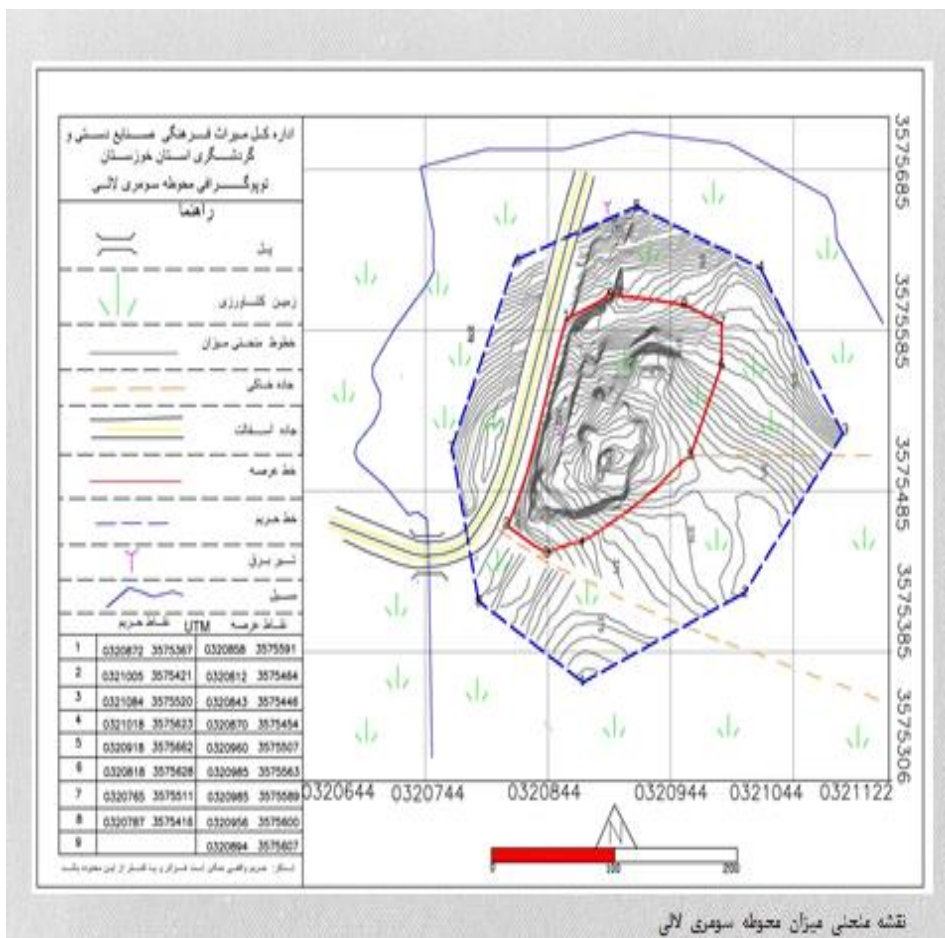
تصویر ۴) نمای غربی از محوطه سومری (پانورامای) نگارنده ۱۳۹۶



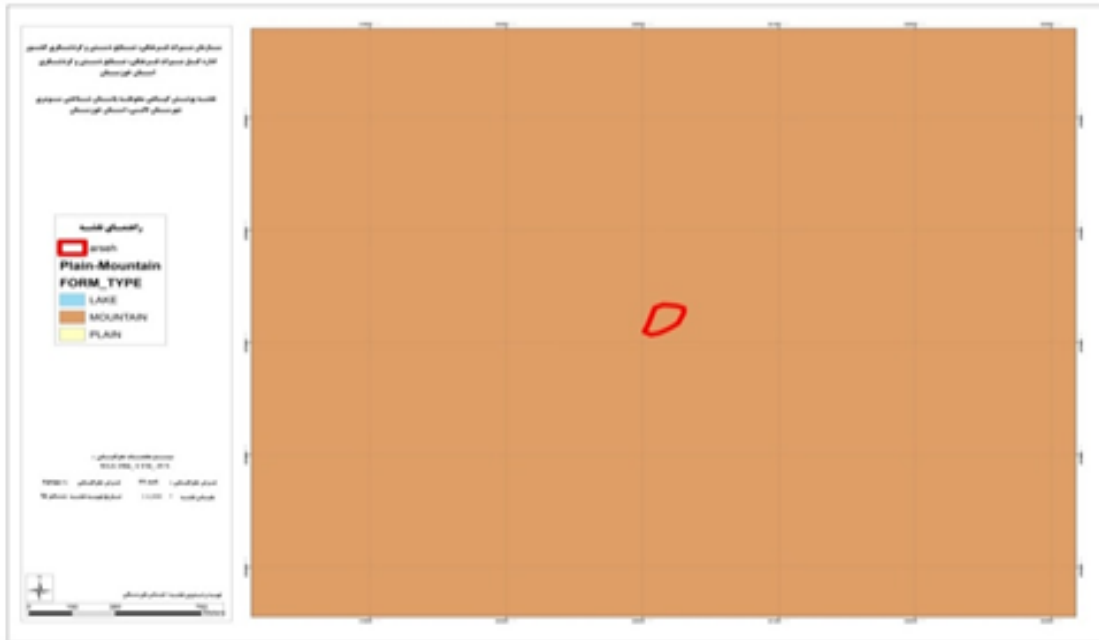
تصویر ۵) شبکه بندی سطح محوطه سومری



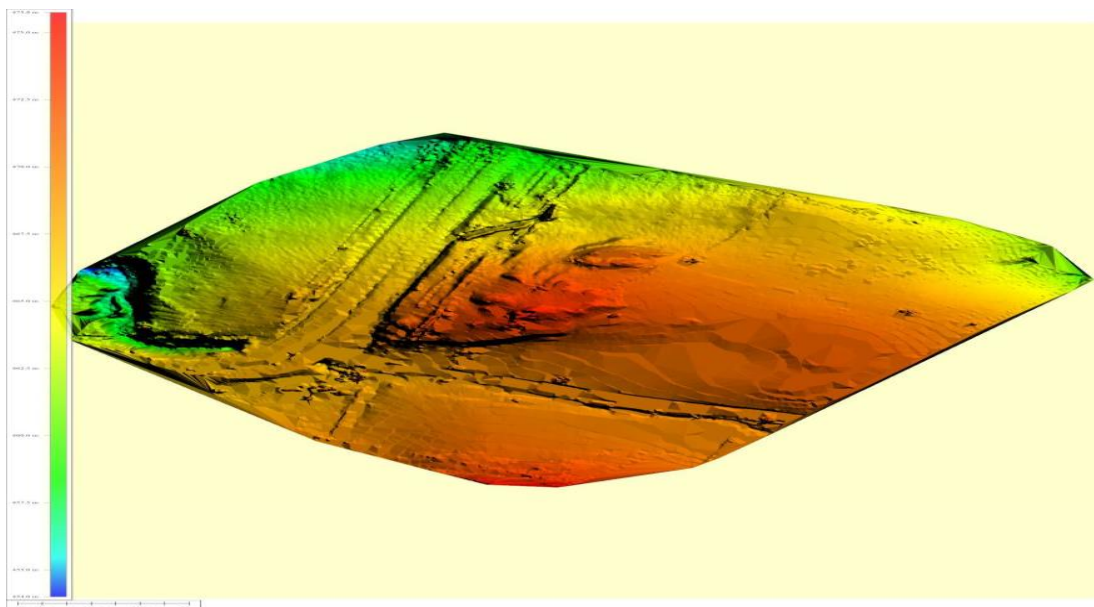
تصویر ۶) سایت پلان محوطه سومری (نگارنده ۱۳۹۶)



تصویر ۷) نقشه توپوگرافی و عرصه و حریم محوطه سومری



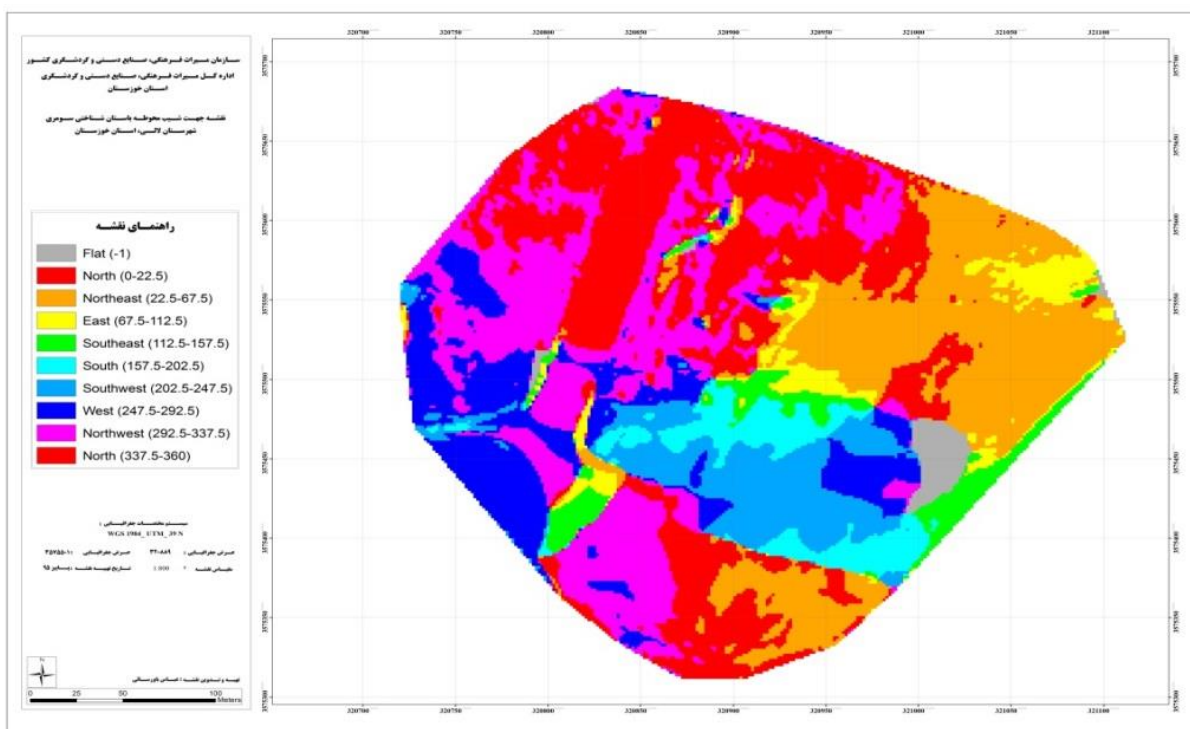
تصویر ۸) نقشه لندفرم محوطه سومری



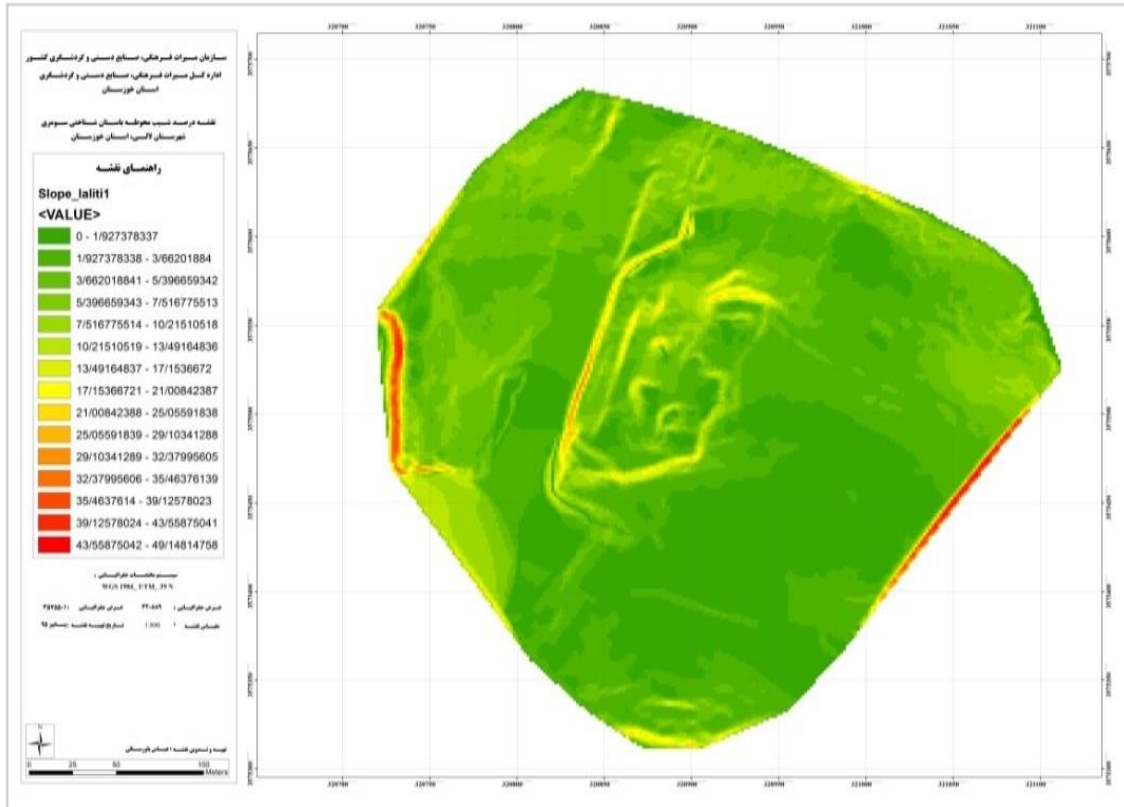
تصویر ۹) نقشه ارتفاعی dem محوطه سومری



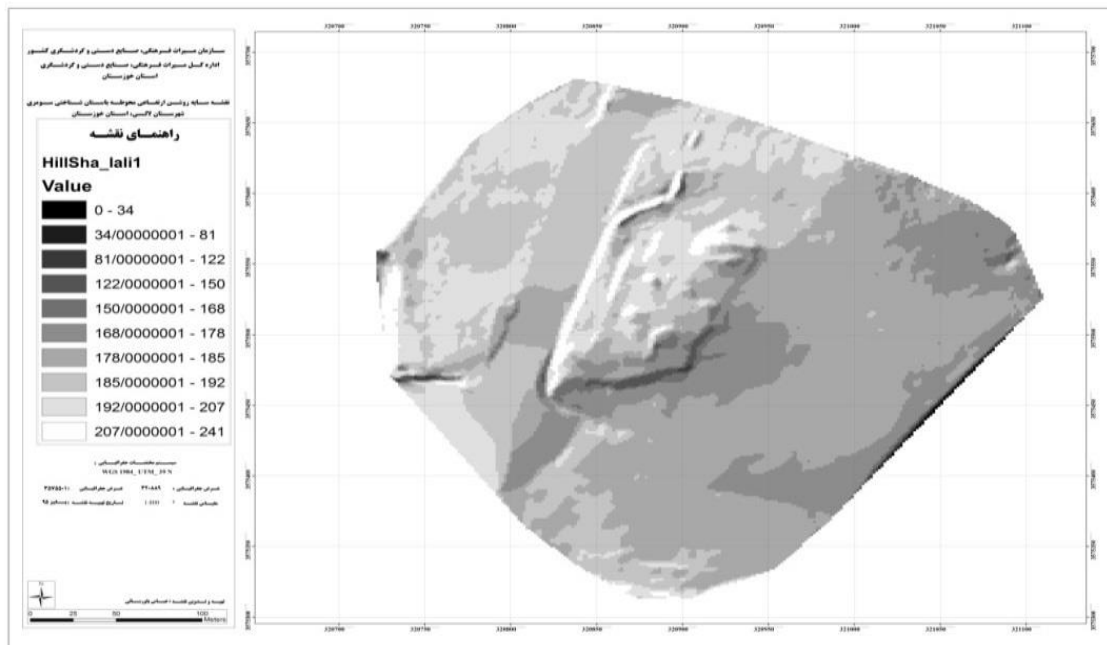
تصویر ۱۰) نقشه پوشش گیاهی محوطه سومری- شهرستان لالی



تصویر ۱۱) نقشه جهت شیب محوطه سومری



تصویر ۱۲) نقشه درجه شیب محوطه سومری



تصویر ۱۳) توپوگرافی سایه روشن ارتفاعی محوطه سومری



تصویر ۱۴) سفالهای شاخص محوطه سومری